

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՂԵՒՈՆՂ ԵՒ ՈՒԽՏԱՆԷՍ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՈՒ ԱՆԳԼԵՐԷՆ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ջոյգ պատմագրությունները

Հայ մատենագրութեան յիշեալ երկու գիրքերը առաջին անգամ ըլլալով անգլերէնի թարգմանած ենք ձեռագիրներու տարընթերցումներով եւ յարակից ծանօթագրութիւններով, մին Հ. դարու **Ղևոնդ Երէց Պատմիչի** արաբներու արշաւանքին յատուկ սկզբնաղբիւրը՝ «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի Վարդապետի Հայոց», միւսը Ժ. դարու **Ուխտանէս Եպիսկոպոսի** երկհատորեակը՝ «Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորաց Հայոց» եւ «Բաժանում Վրաց ի Հայոց»։ Երկու հեղինակներու անգլերէն գիրքերը երկու հրատարակութիւններ ունեցան եւ գնահատուեցան յատկապէս ամերիկեան եւ եւրոպական ակադեմական հաստատութիւններէն։

Ղևոնդ Պատմիչի երկը

Հ. դարու պատմիչ Ղևոնդ Երէցի գիրքը արաբներու նախնագոյն արշաւանքներու մասին է ի Հայաստան 643 թուականէն սկսեալ, զոր հրատարակած է Կարապետ Եզեան 1887 թուին Ս. Փեթերսպուրկի մէջ, քննական ուսումնասիրութեամբը Ստեփան Մալխասեանի։ Սոյն հաւաստի եւ արժէքաւոր բնագիրն է զոր թարգմանած ենք Երեւանի Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի ԺԳ. դարու թիւ 1902 լրակատար ձեռագրին տարընթերցումներովը, որ եւ հրատարակուած է 1982 եւ 2007 թուականներուն։

Ղևոնդ պատմիչ կարեւոր, մասամբ որպէս ականատես պատմագրած է դէպի Մերձաւոր Արեւելք եւ ի Հայաստան կատարուած արաբական արշաւանքներու 156 տարիներու դէպքերը՝ 632 թուականէն սկսեալ մինչեւ 788 թուականը։ Ղևոնդի երկը նախապէս թարգմանուած է ֆրանսերէնի 1857 թուին, եւ ռուսերէնի՝ 1862 թուին։ Եզեանի հրատարակութիւնը կը մնար միակ հաւաստի եւ վաւերական բնօրինակը գրեթէ լման դար մը որմէ օգտուած են հայագէտ բանասէրները, ֆրանսերէնն ու ռուսերէնը անբաւարար նկատելով։

Հիմնական բնագիրները

Մեր կատարած քննարկումները ցոյց տուին որ Կ. Եզեանի 1887 թուի հրատարակութիւնը հիմնուած է երեք օրինակներու վրայ, Յովհաննէս Վարդապետ Շահնազարեանի ֆրանսերէն թարգմանութեան, առաջին 12 գլուխները պակսող թերի ձեռագրի մը, եւ ԺԳ. դարուն գրուած թիւ 1902 կարեւորագոյն ձեռագիրին զոր 1976-ին մեր աչքով տեսած ենք Երեւանի Մատենադարանին մէջ, եւ որուն լուսանկար ժապաւէնը Պրօֆ. Լեւոն Խաչիկեանի արտօնութեամբ Ֆիլատելֆիա փոխադրելով կատարած ենք մեր աշխատանքը։ Երկրորդ հիմնական ձեռագիր օրինակը եղած է Մատենադարանի թիւ 3070 հատորը, ընդօրինակուած թիւ 1902 ձեռագրէն, որ նախապէս պատկանած է Թիֆլիսի Կարապետ Եպս. Բագրատունիին զոր Մալխասեան օգտագործած է Եզեանի հրատարակութեան համար։

Ներածական

Ներկայ անգլերեն թարգմանությունը ընդարձակ ներածականով մը կը բացուի, անգլերեն եւ հայերեն «Քննություն Բնագրի» վերնագիրին տակ, ուր ցուցակագրած ենք ինը ձեռագիր բնագիրները յիշատակարաններով միասին, բոլորն ալ բխած ԺԳ. դարու վերոյիշեալ ձեռագիրէն, տալով Ղեւոնդի պատմագրութեան ներկայիս գոյություն ունեցող բնագիրներու ցանկը: Բնագիրէն անմիջապէս ետք քննական եւ գիտական լիակատար ծանօթագրութիւններ աւելցուցած ենք 46 էջերու մէջ աղբիւրներու մանրակրկիտ նշումներով՝ հայերէն, արաբերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն աղբիւրներու հիմամբ:

Գնահատանք

Պրոֆ. Րոպերթ Հիւսըն (Հիւսէնեան) գրած է թարգմանութեանս նախաբանը՝ յայտնելով, որ Արեւմտեան Եւրոպայի Ղեւոնդ Երէցի ժամանակակից պատմագրութիւնը չէ տուած ա՛յն, ինչ որ Ղեւոնդ ընծայած է Միջին Արեւելքի պատմագրութեան, եւ թէ ներկայ անգլերէն թարգմանությունը եղած է «յստակ եւ ընթեռնելի, ճոխացած պատմագրական եւ բնագրային ծանօթագրութիւններով»:

Հայրենի յայտնի արաբագէտ հեղինակ Արամ Տէր Ղեւոնդեան առաջինը եղաւ գրախօսական գրողը «էջմիածին» ամսագրին մէջ, յայտնելով թէ «երկար ընդմիջումից յետոյ Ղեւոնդի «Պատմութիւն»-ը 1982 թուականին մէկ տարում երկու հրատարակութիւն ունեցաւ՝ անգլերէն թարգմանությունը հեռաւոր Ատլանտեանի Ֆիլատելֆիայում, եւ աշխարհաբարը՝ Հայաստանի ոստանում», վերջինը՝ Տէր Ղեւոնդեանի կողմէ: Իր գնահատումով «Ղեւոնդի բնագրի անգլերէն լեզուն հարթ է եւ հարազատօրէն արտայայտում է բովանդակութիւնը», նշելով նաեւ որ «հայերէն աղբիւրները գրեթէ ամբողջովին օգտագործուած են տարբեր հարցերի պարզաբանման համար»: Պատմագէտ Մարտիրոս Գաւուքճեան եւս գրախօսականներ գրեց Ղեւոնդի եւ Ուխտանէսի թարգմանութեանց մասին:

Արբիւրներ

Մեր գրած յառաջաբանին մէջ հաստատած ենք, որ Ղեւոնդ Երէցի «Պատմութեան» աղբիւրները եղած են է. դարու Սեբէոս Եպիսկոպոսի «Պատմութիւն ի Հերակլն», եւ նոյն դարու Անանիա Շիրակացիի վերագրուած «Աշխարհացոյց»-ը, ինչպէս նաեւ Աստուածաշունչ Մատեանը եւ յունարէն վաւերագիրներ, ցոյց տալով միանգամայն Ղեւոնդի յաջորդող պատմիչներէն Թովմա Արծրունիի եւ Ասողիկ Տարօնացիի կողմէ Ղեւոնդի երկին օգտագործուած ըլլալը: Երկու պարագաներուն ալ Ղեւոնդի երկին համապատասխան նմոյշ հատուածները դէմ դիմաց տրուած են որպէս օրինակներ:

Համշէնցիներու ծագումը

Համշէնի եւ համշէնցիներու մասին արեւելահայ անծանօթ մը գրեր էր թէ «նրանց ծագումը թրքակա՞ն է թէ հայկական, ինչո՞ւ եւ ե՞րբ են եկել համշէնցիները եւ ո՞ւր են գնացել, մինչ այժմ հնարաւոր չի եղել այս հարցերին ոչ մի պարզորոշ պատասխան տալ»: Անանուն այս յօդուածագիրը շեշտակի կրկնելով իր հարցումը, յայտնի կը դարձնէր, որ Ը. դարու մեր Ղեւոնդ Պատմիչի համշէնցիներու տուեալներու մասին գաղափար իսկ չունի:

Մինչդեռ կանխագոյն եւ ամենէն հաւաստի մեր պատմիչը իր վերջին 42-րդ գլուխը համշէնցիներուն կը յատկացնէ որպէս զտարին հայեր եւ ոչ երբեք «միզէի Հէմշին

Եւ Չամլը Հէմշին բնակավայրերուն հետ» պղտորելով ինչպէս կ'ենթադրէ գրութեան հեղինակը: Յիրաւի, Ղեւոնդ պատմիչի վերջին գլուխը ամբողջութեամբ յատկացուած է Համշէնին, ուր անոնց «ծննդոց»-ը կը կարդանք Համշէնի 12,000 հայերու այր, կին ու երախաներ, որոնք դէպի Սեւ Ծովու արեւելքը գաղթեցին՝ գլխաւորութեամբ Ամատունի տոհմէն հայր եւ որդի իշխաններու՝ ՇԱՊՈՒՀ եւ ՀԱՄԱՄ Ամատունիներու:

Ղեւոնդ պատմիչ յստակ կը գրէ թէ դէպի Համշէն գաղթական այդ հայերը հիմնեցին ՀԱՄԱՄԱՇԷՆ (Համշէն) գաւառը զայն անուանելով իշխանագուն Համամի անունով: Հայաստանէն գաղթը եղած է արաբ ոստիկան Ուպայտուլլայի Հայաստան արշաւելէն ետք 788 թուին, երբ հայեր ստիպուած թողուցին իրենց այգիներն ու անասունները եւ փախան: Պատմիչի հաւաստումով «Հայեր թողուցին իրենց երկիրը եւ գաղթեցին Յունաց կողմը թիւով 12,000 առաջնորդութեամբ Շապուհ եւ Համամ Ամատունիներու եւ պաշտպանութեամբ Ամատունեաց զօրքին»: Ղեւոնդի հնագոյն տուեալներով 789-790 թուականներուն Համշէնը կը հիմնուի Սեւ Ծովու հարաւ-արեւելեան Սպեր գաւառի հիւսիսը, Ճորոխ գետի հովիտին մէջ:

«Ի Գնդէն Խաթիրլիթերայ»

Ղեւոնդի պատմագրութեան մէջ տարօրինակ «խաթիրլիթերայ» բառը գործածուած է խազարներու թագաւորի բանակին առնչութեամբ, եւ բանասէրներ զայն որպէս յատուկ անուն կարդացեր են, իբր թէ զօրագունդը ենթակայ էր խաթիրլիթեր անուն զօրավարին: Մինչդեռ անմիջապէս նախորդող բառերը արդէն կու տան զօրավարին իսկական անունը՝ «Ռաթթարխան, ի գնդէն խաթիրլիթերայ»: Հաւանաբար ձեռագիր օրինակները չէ որ սխալ գրած են, այլ առաջին հրատարակիչները որոնք «Խ» գիրը գլխագիր գրելով բառը վերածեր են յատուկ անունի:

Մինչդեռ այս աղաւաղուած բառը մեր կարծիքով թրքական ծագում ունեցող երկու, «խաթիրլի» եւ «թապուր», բառերու միացումն է, որ կը նշանակէ «յարգելի, ազդեցիկ», եւ «թապուր», որ բանակ կը նշանակէ, ինչպէս «քիւլեթլի (զօրաւոր) եւ «պերեքեթլի» (օրհնուած) բառերը: Ուրեմն նախադասութիւնը թարգմանուելու է «Ռաթթարխան՝ ազդեցիկ բանակի գունդէն»: Այս բացատրութիւնը կարելորդ կը նկատենք մեր հնօրեայ պատմագիրին պարագային, ինչպէս պատահած են ուրիշ պատմագրութեանց մէջ եւս: Այս մէկը սակայն մինչեւ օրս յայտնի չէր դարձած:

Ուխտանէս Պատմիչի երկհատորեակը

Մեր յաջորդ պատմագիրտական աշխատանքը նոյնպէս եղաւ առաջին անգամ անգլերէնի թարգմանել ժ. դարու Ուխտանէս Սեբաստիոյ Նախկոպոսին երկը, որ երեք գիրքերէ կազմուած էր, սակայն երրորդը, որ «Ծագ» կոչուած ազգին մկրտութեան մասին պէտք էր ըլլար, կանուխէն անջատուած եւ կորսուած է: Իր երկու գիրքերը մէկ հատորով մէկ անգամ միայն հրատարակուած են Վաղարշապատ 1872 թուին, սակայն շատ անխնամ կերպով եւ սխալաշատ: Գիրքերը անգլերէնի թարգմանեցինք առանձինն հարիւրաւոր բառերու եւ անուններու սրբագրութիւններ կատարելէ ետք: Սրբագրութեանց ցանկը երկու հատորներու սկիզբը կ'երեւին երկսին՝ սխալն ու ճիշդը դէմ դիմաց: Ուրեմն մեր կատարած թարգմանութեան կարեւորութիւնը կը կայանայ նախ սրբագրութեանց, եւ ապա վերականգնեալ բնագիր մը պատրաստած ըլլալնու մէջ Ա. եւ Բ. գիրքերու նկատմամբ: Ուխտանէսի երկու գիրքերը ֆրանսերէնի թարգմանած է Մ. Պրոսպէ 1870-ին, երկու տարի աւելի կանուխ, զոր անպայման նկատի պէտք

է ունենային Վաղարշապատի հրատարակիչները նուագեցնելու համար բազմաթիւ եւ անտեղի սխալները:

Ուխտանէս Ժ. դարու հեղինակ մըն է եւ Սեբաստիոյ թեմին եպիսկոպոսը զոր յետագայ պատմիչներ «Ուռհայեցի» կոչած են: Մեր կարծիքով Ուխտանէս Ուռհա ծնած է եւ եպիսկոպոս ձեռնադրուած Սեբաստիոյ թեմին վրայ, եւ իր պաշտօնին բերմամբ մասնաւոր ծանօթութիւններ ցուցաբերած է Սեբաստիոյ Քառասուն Մանկանց նահատակութեան մասին, եւ կամ նկարագրելով քաղաքի ամրոցներն ու լեռները յանուանէ յիշելով եւ վկայարաններ շինել տալով «որ այժմ կոչի Եկեղեցածոր»:

Ա. և Բ. Գիրքերը

Ուխտանէսի Ա. գիրքը հայոց հնագոյն պատմութիւնը կը քաղէ մինչեւ Տրդատ Գ. թագաւոր եւ Հայաստանի քրիստոնէութեան դարձը, առանց յատուկ կարեւորութիւն մը կամ յաւելում մը ներկայացնելով: Ուխտանէս պատմաբանի մը գործը չէ կատարած այս պարագային, այլ անցեալի պատմաբաններէն, որոնց մի քանիին անուններն ալ յիշած է, քաղուածք ընելով շարադրած է իր առաջին գիրքը: Եթէ կարեւորութիւն մը պիտի տեսնենք անշուշտ այն իրողութիւնն է, որ Ուխտանէս կարդացած է անցեալի շատ աւելի հին բնագիր օրինակներէն մեր պատմիչներուն գրածները, սկսեալ Մովսէս Խորենացիէն, քան ինչ որ մեզի հասած են աւելի ուշ ժամանակներու ձեռագիր մատեաններէն: Այսինքն Ուխտանէսի կարդացած պատմիչները աւելի հաւաստի պիտի ըլլան քան իրմէ ետք ընդօրինակուածները, որոնք մեզի հասած են, մանրամասնութիւններ՝ զորս ինք կարդացած է եւ մենք հաւանաբար չենք կարդացած աւելի ուշ գրուածներուն մէջ:

Շապուհ Բագրատունիի Կորսուած գիրքը

Ա. Գիրքին մէջ պատմական կարեւոր ակնարկ մը կարելի է նկատել վերջաւորութեան զետեղուած 75-րդ գլուխը, որ ամբողջութեամբ ընդօրինակուած է հայագիտութեան համար տակաւին կորսուած եւ անծանօթ Թ. դարու Շապուհ Բագրատունիի «Պատմութիւն»-էն որուն հաստատապէս կը վկայէ Ժ. դարու պատմիչ Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցին: Ուխտանէս հետեւեալ խորագիրը կու տայ՝ «Երանելի Կոստանդիանոս Թագաւորի թագի մասին, թէ ուրկէ՞ կամ ի՞նչպէս յաջողեցաւ ստանալ Տիրոջմէ, Աշոտ Ապահի որդւոյն Շապուհի գրած պատմութեան համաձայն»: Շապուհ Բագրատունիի երկը կորսուած ըլլալով, Ուխտանէսի արտագրած գլուխը կրնայ գլխաւոր նմոյշը ըլլալ Թ. դարու մեր պատմիչին:

Վրաց Եկեղեցւոյ բաժանումը Հայ Եկեղեցիէն

Ուխտանէսի Բ. Գիրքը ընդհակառակը շատ ինքնատիպ եւ բացառիկ երկ մըն է Վրաց Եկեղեցւոյ Հայ Եկեղեցւոյ ենթակայութենէն բաժանման մասին է. դարու սկիզբը՝ Աբրահամ Աղբաթանեցի Կաթողիկոսի օրով: Բաժանումին պատճառ եղած է Հայոց Կաթողիկոսէն ձեռնադրուած Կիրիոն անուն եպիսկոպոսը, որ Վրաստանի քաղաքական անկախութեան հիման վրայ Վրաստանի Եկեղեցին ինքնագլուխ Եկեղեցի յայտարարեց եւ իսկոյն յարեցաւ Քաղկեդոնականութեան: Ուխտանէս իր այս բաժինն մէջ շարք մը փոխանակուած նամակներ եւ կոնդակներ պահած է, որոնք յետագային ծառայած են ներքին յարաբերութեանց, յանդիմանութեան եւ նզովքին Հայոց Աբրահամ Կաթողիկոսէն եւ Վրթանէս Տեղապահէն:

Ուխտանէս պատմիչ վաւերագրական հիմքով Հայոց Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի Կաթողիկոսին օրով (574-604) կ'ըսէ, թէ սկսան բաժանման խմորումները իրմէ ձեռնադրուած Կիրիոն Վրաց եպիսկոպոսի «կեղծաւորեալ» ընթացքին հետեւանքով: Վրաց վերջնական բաժանումը Հայոց Եկեղեցիէն տեղի կ'ունենար Աբրահամ Աղբաթանեցի Կաթողիկոսի օրով (607-615) ճիշդ 608 թուականին: Պատմիչը խստիւ կը դատապարտէ Կիրիոնի առած քայլը որպէս «աղիտաբեր բաժանում ուղղափառ դաւանանքէն որ Հայոցն էր»: Ուխտանէս հաւաքած է 26 թղթակցութիւններ Մովսէս Կաթողիկոսի, Վրթանէս Տեղապահի, Աբրահամ Կաթողիկոսի, Յուրտաւի Մովսէս եպիսկոպոսին, Վրաց Կիրիոն եպիսկոպոսին եւ Սմբատ Բագրատունի Վրկանայ մարզպանին միջեւ:

Յայտնի է որ Ուխտանէս բաժանումի դէպքերու մասին ուշ գրած է, 365 տարիներ ետք, եւ սակայն յետագայ պատմաբաններ երախտապարտ եղած են իր հաւաքած թղթակցութիւններուն համար, որոնք բաղդատութեան կրնան դրուիլ միայն «Գիրք Թղթոց» կոչուած աստուածաբանական հնագոյն երկին հետ որպէս Հայ Եկեղեցւոյ դաւանական գիրերու պաշտօնական հաւաքածոն, զոր աւելի կանուխ պատրաստած էր Կոմիտաս Աղցեցի Կաթողիկոսը, եւ որուն Ուխտանէս յաճախ ակնարկած է «ի գիրս թղթոցն» ըսելով:

Մեր կատարած աշխատանքով առաջին անգամն ըլլալով արեւմտեան բանասիրութեան կը հրամցուէր լիակատար, սրբագրեալ եւ ծանօթագրութիւններով հարուստ Ուխտանէս պատմիչի անգլերէն թարգմանութիւնը:

ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՇՆՅ ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

